

A szabadságszerető ember autonómiája

Arcképvonások a nyolcvanéves Kiss Gy. Csaba köszöntésére

Kiss Gy. Csabával gimnazistaként a nyolcvanas évek legelején találkozhattam először. Alig lehattunk túl az Írószövetség 1981-es híres és hírhedt közgyűlésén, amikor Csoóri Sándor felmondta az aczéli kultúrpolitika által a kádári konszolidáció jegyében fogant és az értelmiségre kényszerített „egyezséget”. Gorondy-Novák Sándor, Teleki Pál hajdani titkáranak, Fillér utcai lakásán tartott baráti összejövetelek egyikén – ahol a népi-nemzeti ellenzék, a *Mozgó Világ* folyóirat körül tömörülő, majd a későbbi rendszerváltó MDF magját adó szellemi kör gyülekezett – csodálkozhattam rá. Mások – Csoóri értelmes és értelmes, Gergely András és Kulin Ferenc okos, logikus és racionális, Alexa gyors és éles, Szörényi László végtelen humorral és intelligenciával fűszerezett, Kéry Kálmán rövid, katonás – érvelését, gondolkodását már ismertem, s szinte revelációként hatott rám Kiss Gy. Csaba megnyilatkozása, amikor első ízben, majd később egyre többször hallottam. Ahogy ő is fogalmazott: „lepattantak” róla a hazai nyelv pántjai, érezhető volt, ahogy tudatosan néven kívánta nevezni a dolgokat, radikálisan szakított a Czákó Gábor eufemizmusként meghatározott, közbeszédben általánosan használt formulákkal, mindent pontosan annak nevezve, ami: a szovjeteket megszállóknak, hazai kiszolgálóikat vörösöknek, 1956-ot forradalomnak. Ez a beszédmód számomra egy igen tetsző és következetes magatartást közvetített, hiszen ezekkel a fogalmakkal nem lehetett az aczéli fehér asztalokhoz ülni, és párbeszédet folytatni a kádári kultúrpolitika embe-reivel, azaz Kiss Gy. Csaba minden megnyilvánulása maga volt a Csoóri által bejelentett szakítás élő valósága. Az előző nemzedék asztalhoz kényszerített metódusával történő szakítás, lényegében ellenszegülés annak a „hazugsággépezetnek”, amelyet az akkori kommunista rezsimnek térségünkben működtettek. Ezt a világlátását nem titkoltan a lengyelektől tanulta, ahogy írta egyszer, őt politikailag Lengyelország szocializálta, lengyel tükörben nézte Magyarországot.

PETRIK BÉLA (1965) jogász, irodalomtörténész. Legutóbbi kötetei: *Borbándi Gyula – Egy sors a küldetés és szolgálat jegyében* (MMA Kiadó, 2020); *Görömbei András és Nagy Gáspár levelezése* (szerk., Nap Kiadó, 2024); *„Szabadítót mondani”. Esszék és tanulmányok* (Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány, 2024).

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején ez a fajta kommunikáció azon túl, hogy teljesen egyedi volt – talán a szamizdat vagy a nyugati emigráció irodalmában találhattunk hasonló szókimondó értékeléseket és megfogalmazásokat –, kockázatosnak is tűnt, hiszen komoly retorziókat és egzisztenciális következményeket vont automatikusan maga után, mivel a kádári rendszer fundamentumait kezdte ki, sorban érintve tilalomfáit: a szovjet megszállás tényét, a vérbe fojtott 1956-os forradalmat, a kisebbségi magyarság sorsát s a legfontosabb nemzeti kérdéseket.

Lengyel énje, amely valahogy belé fészkelődött, nem valamelyik felmenőjétől kapott örökség, pontosan 1964 nyarán született, amikor első ízben járt Lengyelországban. Kiss Gy. Csaba mindig is érezte és tudta, hogy a lengyelországi változások történelmi jelentőségűek, s hogy azok nemcsak a mi életünket, a magyarokét, de egész Közép-Európáét befolyásolni fogják. *Lengyel naplóját* is ez inspirálta, Kovács Istvánék konyhaasztalánál hárman kanalazták a gulyást, s egymás szavába vágva magyarázták az akkor legújabb, az 1980-as lengyelországi eseményeket. Csoóri Sándor biztatta őket, jegyezzék fel, Magyarország hogyan fogadja a lengyel változásokat, miként reagál a magyar értelmiség mindarra, ami ott történik. Merthogy az éppen a Szolidaritás születésének időszaka volt ez, amelyről Kiss Gy. Csaba is megállapította, „semmi kétségem nem volt: a történelem mozdult meg Lengyelországban”.

Szellemi érdeklődése, horizontja a hatvanas évek végén alakult, amelynek legfontosabb építő kövei között éppúgy megtalálhatjuk Németh László tanulmányait, a parlamenti könyvtárban őrzött *Készülődéstől a Minőség forradalmáig* kötetekig, ahogy az Eötvös Collegiumban tartott Czine Mihály szemináriumokat a határon túli magyar irodalomról, ahová Kovács István lengyel szakos barátja hívta, vagy éppen az erdélyi nyári utazása, szlovákiai felfedező útjai. Ebben a tájékozódásban talált rá a „lengyel” Közép-Európa szemléleten keresztül önmaga Közép-Európa eszméjére, amely mindvégig meghatározta aztán gondolkodását és munkásságát.

Szellemi orientációja, érdeklődése okán természetesen módon kapcsolódott a Kiss Ferenc által fémjelzett Hurálhoz. Ez a szellemi kör a hetvenes évek elején kezdett kristályosodni abban a környezetben, amikor a pártvezetés nem kívánt teret engedni senkinek, aki nem a párt ideológiáját követte, és semmilyen gondolatnak, amely nem a marxizmus alapján fogalmazódott, amikor a párt minden szinten kizárta az eltérő nézetek, gondolatok megjelenését, vitáját, a nézetek és érvek ütközését. Ebben az intézményi-szervezeti és ideológiai környezetben kezdett Kiss Ferenc körül kristályosodni egy szellemi kör, Für Lajos, Száraz György, Bakos István, Bíró Zoltán, Kiss Gy. Csaba, Kósa László, Kovács István, Szokolczay Lajos, esetenként Czine Mihály, Csoóri Sándor, Nagy László, Kormos István és mások részvételével.¹ Az ügynöki jelentésekből pontosan ismerjük e csoport gondolkodását, indulataikat és elképzeléseiket, elkötelezettségüket,

1 Lásd erről például Für Lajos: „Fölrepülni rajban.” *Utak a Fórumba*. Budapest, 2007, Püski, 124.

s rögzíthetjük, hogy céljuk „a népi írók mozgalmának modern továbbfejlesztése” volt.² A Kiss Ferencék által ironikusan Nagy Népi Hurálnak nevezett közösségük³ jelentőségét Kiss Gy. Csaba számára az egymásra találáson, a szervezet-szerűségeen túl az jelentette, hogy a csoport a monopolizált, és mint azt láthatuk, számukra tiltott nyilvánosságon rést talált. Ekkor még nem az általános sajtószabadság elveit szívták síkra, csupán fórumot szerettek volna gondolat-alkotásnak és az általuk fontosnak ítélt nézeteknek és témáknak abban a sajtóstruktúrában és nyilvánosságszerkezetben, amelyet ekkor még teljes egészében a párt és képviselői az Aczél György által irányított csapat felügyelt és birtokolt. Ez a rés a zárt és monopolizált nyilvánosságon Ilia Mihály *Tiszatája* volt.⁴ Für Lajos visszaemlékezése szerint Ilia kinevezését követően egyik első útja hozzájuk vezetett, s azt kérte, támogassák a lapot. Kaptak a felkérésen, hiszen a rendszeres publikálási lehetőség „valósággal szárnyakat adott a társaságnak”, „mondhatni, cselekvési teret nyitott” előttük.⁵ Kiss Gy. Csaba a magyar és lengyel irodalomról vagy a kettőt együtt tárgyalva (Megjegyzések Ady lengyel utóéletéhez), kulturális életről, a nemzetiségről és oktatásról szóló írásaival kapcsolódott a folyóirat biztosította nyilvánossághoz, a *Tiszatáj* folyóirat rendszeres szerzőjévé vált, s a magyar irodalomtörténetben akkor példátlan újdonságnak számítónak lengyel számokat szerkesztett Kovács Istvánnal, 1976-ban – *Most–Punte–Híd* címmel – olyan lengyel költőknek adva teret, akik akkor hazájukban közlési tilalom alá estek (Baranczak, Kornhauser, Zagajewski). Az 1981-es, a szükségállapot bevezetése előtt fél évvel, a Szolidaritás virágzásának idején, 1981 júniusában a *Tiszatáj*ban újabb lengyel számot állítottak össze, amelynek középpontja Krakó volt. Tájékozódásának horizontján azonban nemcsak Lengyelország állt, hanem a többi közép-európai társadalom és szellemi életük is, így az Ilia Mihály fémjelzte folyóirat Kiss Gy. Csaba és Kovács István szerkesztésében, Németh László tejtestvériség gondolatát felidézve, „Keret-Európai Néző” címmel rovatot indított a szomszédos országok irodalmának, kapcsolataink történetének és jelenének vizsgálatára.

- 2 Lásd erről részletesen Szőnyi Tamás: *Titkos írás* című munkáját (Budapest, 2012, Noran Könyvesház, 2. kötet, 565–601). A jelentést „Sziklai Barna” adta 1972 márciusában, ÁBTL M-41884/2. – Szőnyi Tamás munkájára a továbbiakban nem hivatkozom, arra felhívva a figyelmet, hogy az általam idézett jelentések jó része a fent hivatkozott gazdagon „illusztrált” műben is szerepel, de csak ott hivatkozom Szőnyi Tamás munkájára, ahol magam a jelentést nem dolgoztam fel. Itt is szeretném Szőnyi Tamás segítségét az anyagok felkutatásában megköszönni, nélküle ez a tanulmány biztosan szegényebb lett volna.
- 3 Lásd erről Pintér M. Lajos: *Ellenzékben – a „Nagy Népi Huráltól” a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer nemzeti ellenzéke, 1968–1987*. Lakitelek, 2007, Antológia Kiadó.
- 4 Ilia Mihály 1972 és 1974 között főszerkesztője (már korábban is főszerkesztő-helyettese és lényegében egyik irányítója) a szegeci folyóiratnak, s egyértelmű törekvése, hogy országos jelentőségű irodalmi és kulturális lapot szerkesszen, teret adva elsődlegesen a népi mozgalom szellemi körének és eszméiknek, de integrálva minden erőt és irányzatot, amely értéket jelent.
- 5 Für Lajos: I. m., 125.

Bár Kiss Gy. Csaba egyértelműen mindig is a Kiss Ferenc–Csoóri Sándor, majd lakiteleki sátorverők, az MDF szellemi köréhez tartozott, soha nem lehetett népiént vagy elfogult nemzetiként azonosítani, nézeteivel mindig is valamilyen külön entitást jelentett ezen a szellemi körön belül, sokszor azon kívül. Egész lényével tudatosan meg kívánta haladni a magyar társadalmat a 20. század eleje óta megosztó népi-urbánus kettőséget, számára ez a szembenállás nem létezett, soha nem tudta a világot úgy értelmezni, hogy a világ e két féltekéből áll: „Semmiképpen nem soroltam magunkat egy bizonyos »népi táborhoz«, különösen akkor nem, ha ez ugyanabban a képletben a »radikális ellenzék« ellenpólusát kívánta volna képezni. Az én szememben ilyen kettőség akkor nem létezett.” S tegyük hozzá, nem létezett később sem.

A Kiss Ferenc irodalomtörténész által vezetett „Hurál” – bár a hatvanas-hetvenes években az egyedül lehetséges közösségteremtő fórumként hatékonyan fogta össze a hegemon kommunista uralommal szembeni, a magyarság érdekeit képviselő eszméket és személyeket – a nyolcvanas évek elejére már nem biztosított elegendő mozgásteret, Kiss Gy. Csabáék nemzedéke az addigi eredményeken és lehetőségeken túl kívánt lépni, s a támogatott és a tiltott hátramezsgye közötti szűk sávot kereste, azokat a kis szabadságmezőket, ahol a bármiféle együttműködést a hatalommal el lehetett utasítani, és semmi olyat nem kellett vállalniuk, amely elveikkel ellentétes lett volna. Kiss Gy. Csaba politikai értelemben – ahogy említettük – a szabadabb lengyel kulturális és közélet hatása alatt szocializálódott, s valahogy nemcsak magánéletében, de munkahelyein is végig nyomon követhető volt ez a hatás.

Útkeresésének lehetséges következő állomása az 1979 végén útjára induló Bethlen Gábor Alapítvány volt, amelynek aztán évtizedekig hűséges szolgálója, mozgatója volt. Ebben a népi-nemzeti ellenzék a hatalomra történő nyomásgyakorlás egy új formáját kívánta meghonosítani, létrehozva – ahogyan Kiss Gy. Csaba fogalmazott – egy „civiltársadalmi műhelyt”. Az Alapítvány által működtetett fórumok: „Hajszálcsövekké váltak a diktatúra szerkezetében, más értékrendszert, gondolkodás- és magatartásmódot közvetítő hajszálcsövekké, jelentőségüket azonban nem méltatta kellőképpen az eddigi szakirodalom.” Az 1956-os forradalmat követő évtizedek magyar társadalmának legnagyobb hiánya, ahogy Csurka István fogalmazott, egy „szuverén szerveződés” hiánya volt. Az Alapítvány az operatív teendők intézése érdekében létrehozott egy Intéző Bizottságot, amelynek elnöke Kodály Zoltánné, titkára pedig Kiss Gy. Csaba lett.⁶ A később felállított Titkárság Nagy Gáspár vezetésével, Bakos István, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor és Krasznai Zoltán közgazdász részvételével működött, később a munkába bekapcsolódott Bíró Zoltán és Kodolányi Gyula is. A Kuratórium és a Titkárság személyi összetétele kapcsán meg kell jegyezzük,

6 Tagjai pedig Zsebők Zoltán, Szabó Gábor orvosprofesszor, Kodolányi Gyula, Mészöly Miklós, Hanák Péter, az ötletgazda Bakos István, Csoóri Sándor, Király Tibor jogászprofesszor és Kósa Ferenc voltak.

hogy már ekkor hiánytalanul együtt állt a későbbi lakiteleki alapítók és a Magyar Demokrata Fórum első vezetése. Az Alapítvány díjazottjai a hivatalos kommunista hatalom által soha el nem ismert, ugyanakkor az összmagyarság olyan kiemelkedő személyiségei voltak, akik egyfelől nemzeti és ugyanakkor egyetemes értékeket képviseltek, s másfelől akiknek a munkássága, az általuk képviselt értékek nem voltak összeegyeztethetők a szocializmus marxista-baldali, internacionalista eszméivel.⁷ Akikről a szocialista államhatalom, valamilyen rosszul felfogott és tévesen értelmezett jószomszédság jegyében tudomást sem kívánt venni, akik a szellemi-kulturális-politikai életben nyíltan vállalták a magyarság közösségi jogaiért folytatott harcot, akik a nemzeti kisebbségek jogaiért harcoltak a magyarság kényszerű asszimilációjának megakadályozásáért. Az Alapítvány ugyanakkor a szomszéd népek azon kiemelkedő képviselőit is díjazta, akik sokat tettek a határokon átívelő szellemi, kulturális közösségért, amelyet Közép-Európának nevezhetünk. Az Alapítvány és Kiss Gy. Csaba elvei, törekvései szinte teljes egészében egybevágtak, talán nem túlzás azt állítanom, hogy az Alapítvány ezen orientációjának egyik meghatározója éppen ő volt, s biztosan állíthatom, neki köszönhető, hogy az Alapítvány fennállása alatt mindvégig kitüntetett figyelmet fordított a közép-európai nemzetek kiemelkedő személyeinek elismerésére, közöttük számos lengyel, cseh, szlovák, horvát, szlovén, román író, tudós, egyházi személy, közéleti szereplő magyar kitüntetésére, akik oly sokat tettek azért a határokon átívelő szellemi, kulturális közösségért, a német és a szovjet birodalom közé szorult térségért. Így kaphatott Bethlen Gábor Díjat Zbigniew Herbert, Bohumil Hrabal, Veno Taufer, Jurij Skrobinec, Marius Tabacu, Lubomir Feldek, Nedjelko Fabrió, Vojtech Kondrót, Krzysztof Czyżewski, Sava Babič – hogy csak első évtized legfontosabb kitüntetettjeit soroljam.

Közép-Európa eszméjének egyik legfelkészültebb és fáradhatatlan szakértője – bár magyar-német szakon végzett, 1975-től a *Nagyvilág* nyugati szláv irodalmak rovatvezetője lett, 1974-ben lengyel-magyar összehasonlító irodalomtörténeti témából kezdte meg aspirantúráját – egyetemi tanárként, íróként és közéleti szereplőként egyaránt Közép-Európa újjáteremtésének, a közép-európai nemzetek „tejtestvériség” eszméjének szentelte munkáját. Nála többet kevesen tettek azért a határokon átívelő szellemi, kulturális közösségért, amelyet Közép-Európának hívhatunk. Európát véleménye szerint ugyanis nem lehet két egymással szembenálló részre, Keletre és Nyugatra osztani, értelmezésében kontinensünk ennél jobban tagolt, és legalább három alapvető tömbjét

7 Ilyen volt Domokos Pál Péter, Szabó T. Attila, Király Károly, Janics Kálmán, Újszászy Kálmán és a többiek vagy a nyugati menekült magyarság legjobbjai: Molnár József, Borbándi Gyula, Sulyok Vince, Gombos Gyula, Csicsery-Rónai István, Nagy Károly vagy éppen a már akkoriban itthon élő Püski házaspár. A díjazottak egy része mindig is hangsúlyosan a határon túli magyarság azon kiemelkedő személyiségei voltak – az említetteken túl említhetjük Sütő Andrást, Dobos Lászlót, Szócs Gézát, Tőkés Lászlót, Duray Miklóst, Markó Bélát, Szervátiusz Tibort, Matuska Mártont, Szeli Istvánt.

kell elkülönítenünk: Nyugat- és Kelet-Európa mellett Közép-Európát. Milan Kundera úgy vélte, hogy a második világháború után Közép-Európát letörölték a föld felszínéről, hogy a romokon már nem lehet újjáépíteni az egykori kultúrát. Kiss Gy. Csabának alapvetően más a véleménye: erre az újjáteremtésre nemcsak lehetőségünk van, de szükséges is, hiszen az európai identitás egyik alapvető összetevője a kultúrák sokszínűsége, s hogy ebben a gazdag kultúrkörben helye és fontos szerepe van mindazoknak az értékeknek és sajátosságoknak, amelyeket Közép-Európa képvisel. Kiss Gy. Csaba – ahogy Gróh Gáspár is megjegyezte – ma is a menthető mentésén dolgozik, a sokféle nyelvhez, gondolkodáshoz kötött műveltség, mentális örökség egyik legjelentősebb ismerőjeként. Sőt, alighanem egyedülálló abban is, hogy nemcsak a délszláv (különösen a horvát, szlovén) vagy a szlovák kultúrában, hanem a történelmi sorsközösség okán a cseh és kiváltképp a lengyel világban, történelemben és irodalomban is járatos, ami annál is könnyebb számára, hiszen az iskolai francia és német mellett egyetemi szinten beszél horvátul, szlovákul, lengyelül. Nem hiszem, hogy volna a magyar szellemi életnek még egy olyan alakja, aki vendégtanárkodott volna Zágrábban (1999–2004), Nyitrán (2005–2007), Prágában (2007–2010) és Varsóban (2011–2018), s egyszerre dolgozna a Magyar–Lengyel és a Magyar–Szlovák Történész Vegyesbizottságban is.

Érdekes ugyanakkor, hogy a pártvezetés Kiss Gy. Csabát egyértelműen és egyszerűen nacionalistának bélyegezte, a *Bibó Emlékkönyvről* készített Huszár véleményére és megoldási javaslataira épülő⁸ Kornidesz–Knopp-jelentés is kiemelte írását, amelyekre Huszár Tibor lektor – Murányi állítása alapján már-már feljelentésszerű – véleménye szerint korántsem a tárgyilagosság s a szigorú tárgyyszerűség volt a jellemző, igaz, fájdalmas kérdésekről: a trianoni és párizsi békeszerződésekről s annak következményeiről fejt ki nézeteiket. Kiss Gy. Csaba⁹ Bibó István szövegeihez kapcsolódott – írta a lektor: „mindkét (Duray Miklósé a másik – P. B.) írás Bibó István szellemiségétől távolodik el, s nacionalista elfogultságokra nacionalista elfogultságokkal válaszol. Kiss Gy. Csaba negatív példái szinte kivétel nélkül román, illetve szlovák szerzőkkel kapcsolatosak.” Fontos azonban megértetnünk azt, hogy bár a pártvezetésnek formálisan igaza volt megítélésében, hiszen a nemzet, a magyar kultúra és irodalom értékeit, történelmi hagyományait mindig is tisztelte és képviselte, közép-európaiság megőrzésének, eszméjének hangsúlyos eleme maga a hazafisága vagy, ahogy a pártvezetésben fogalmaztak, nacionalista elfogultsága, ugyanakkor éppen ezért volt képes megérteni és tiszteletben tartani a szomszéd nemzetek képviselőinek hasonló elkötelezettségét.

8 Murányi Gábor: A (Huszár-) Knopp–Kornidesz-jelentés. Egy ismert-ismeretlen dokumentum a Bibó-émlékkönyvről. *Élet és Irodalom*, 2005. október 21., 11. Jelzete: MOL M-KS-288. fond 22/1981/46. őe.

9 Kiss Gy. Csaba tanulmányának címe A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában, Duray Miklós írása Adalékok a kisebbségi politikához címet viseli.

Kiss Gy. Csabának 1978-ban fontos találkozója volt a lengyel történelemmel, Karol Wojtyła lengyel bíboros II. János Pál pápává történő választása, aki az első nem olasz pápa volt a 16. század eleje óta. A pápa szülőföldjén tett látogatása 1979-ben milliókat vonzott Varsóba, Krakkóba és Czestochowába. Az állami tévében és rádióban sugárzott zarándoklat során a pápa nyíltan beszélt az emberi jogokról, valamint a véleménynyilvánítás és a lelkiismereti szabadság jogáról. A lengyel kommunista történelemben először fordult elő olyan hatalmas társadalmi mozgósítás és tömeggyűlés, amelyen a rendőrség vagy az állam biztonsági erői láthatóan nem voltak jelen. „1978-ban, épp amikor II. János Pált megválasztották pápának, találkoztam valójában a földalatti Lengyelországgal” – írta naplójában Kiss Gy. Csaba. Ez a találkozás nagy hatással volt rá, ahogy ő is fogalmazott, megvilágosodott, s ahogy azt már említettük, egyszerűen megváltozott nyelvhasználata. Kiss Gy. Csaba egy egészen újfajta kommunikációs stratégiát honosított meg az ellenzéki nemzeti demokrata körökben. Ekkor kezdődött kapcsolata a *Tygodnik Powszechny* krakkói katolikus hetilap szerkesztőségével is – amely a pápa értelmiségi köréhez tartozott –, évekkel később, 1987 novemberében nekik küldte, akkor még álnéven, tudósítását az MDF lakiteleki találkozójáról. Idestova fél évszázada járja a Magyarország–Lengyelország, Magyarország–Horvátország, Magyarország–Szlovákia utat. Hazajön, és újra elindul, tanít és tanul. Ott megpróbálja elmondani, mi a magyar, itthon pedig, hogy mi a lengyel, horvát, szlovák. „Szüntelen kaland és kísértés. Látszólagos sikerek és látványos kudarckok sorozata. Nekem mégis öröm és izgalom. A közvetítés öröme és a fölfedezés izgalma.”

Nemcsak követte a lengyelországi eseményeket, nemcsak nagy hatással volt rá mindaz, ami ott történt, de ahogy előbb utaltunk is rá, egy kicsit lengyellé is vált, s évtizedek óta tartása és emberi mentalitása valahogy az is maradt. „Lengyelsége” egy sajátos, egyedi szint jelentett a magyar civilmozgalmak, ellenzékiek történetében, egy olyan sajátos, világos, egyszerű, a lényegét látó és arra pontosan rátapintó látásmódot, az autonómiára törekvés egy olyan különleges magatartásformáját, a hétköznapi viselkedésben és a szóhasználatban is megnyilvánuló célratörő világnézetet, pontosabban a világra való nézés egy olyan formáját, amelyet például Bibó sajátos, mindenkitől különböző, de ugyanakkor jól érthető és szerethető példájában is felfedezhetünk. Így vált Kiss Gy. Csaba a nyolcvanas évekre a magyar értelmiség egy egészen sajátos, egyedülálló intézményévé, talán hétköznapi szóhasználatlaltal úgy mondanánk, civil kurázsijával, személyében és közösségében is autonóm szereplővé.

1981 decemberében Lengyelországban bevezették a hadiállapotot, ám a lengyel kommunista hatalom ezzel a lépéssel sem tudta felszámolni az ellenzékét. A nyolcvanas években azután mindez, azaz, hogy hogyan működhet illegálisan az ellenzék Lengyelországban, óriási tapasztalati értékkel szolgált a magyar ellenzéknek, komoly inspiráló erőt jelenthetett. Kiss Gy. vezetésével 1985-ben félig legálisan meghívták Budapestre az 1948-tól 1956-ig bebörtönzött Wacław Felczak Közép-Európával foglalkozó történész professzort és tanítványainak egy

csoportját, majd egy év múlva a professzor 70. születésnapjára Kovács Istvánnal és Nagy József Zsigmonddal félegális emlékkönyvet állítottak össze, amely nemcsak tisztelgés volt Felczak személye előtt, de a lengyel–magyar barátság melletti tanúságtétel is, ahogy fogalmazott, „szimbolikus üzenet a másik Magyarországtól a másik Lengyelországnak”. A Bethlen Gábor Alapítvány, a Felczak-könyv megszervezése mind olyan újfajta kezdeményezéseknek számítottak, amelyek túlléptek az addigi magyar ellenzék informális tárgyalásain, vagy a szamizdat „földalattiságán” alapuló tevékenységén, s amelyek meghonosításában és a magyar közéletbe történő „bevezetésében” Kiss Gy. Csaba vitathatatlanul kezdeményező és vezető szerepet játszott.

Kiss Gy. Csaba a kulturális-tudományos életből érkezett meg a nyolcvanas évek első felének közéletébe, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetéből, a Magyar Írószövetség, a *Nagyvilág*,¹⁰ a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* című folyóiratok világából. Politizáló értelmiségiként azonban már ott volt a magyarországi rendszerváltás első vonalában, egyik főszereplője az 1986-os Tiszatáj-ügynek – az 1986 nyarán betiltott *Tiszatáj* folyóirat újraindítása érdekében Nagy Gáspárék kezdeményezésére aláírásgyűjtés indult a Bethlen Gábor Alapítvány égisze alatt –; az őszi debreceni Irodalmi Napokon nyilvánosan bírálta a pártvezetést a folyóirat elhallgattatása miatt. A Magyar Írószövetség 1986-os lázadó közgyűlésén – ahol kemény kritikával illették és szembehelyezkedtek az aczéli kultúrpolitikával – Kiss Gy. Csaba olvasta fel a legfelsőbb párt- és állami vezetőkhez intézett tiltakozó nyilatkozatot, melynek hatására az Írószövetség újraválasztott vezetőségéből kikerültek a párttag vagy a hatalommal együttműködő írók. Zárójelben jegyezzük meg, hogy a közgyűlés anyaga évtizedekkel később épp az ő gondozásában jelenhetett meg a RETÖRKI égisze alatt. Bíró Zoltán a nyolcvanas években hívta a Pozsgay-féle minisztériumba dolgozni, amelynek feltétele párttagsága lett volna. A minisztériumi egzisztenciájának anyagi csábítása ugyan kísértette, de hát gyakorló hívő református lévén, ez az állás szóba sem kerülhetett nála.

Természetes, hogy a kádári rendszer megbuktatásában kiemelt szerepet játszó Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, a Lakiteleki Találkozó egyik szervezője és a Nyilatkozat egyik szövegezője és aláírója lett, később az MDF ideiglenes elnökség tagja, egy időre alelnöke és a szervezet első szóvivője. Mivel a cenzúra miatt nem számolhatott be itthon ezekről az eseményekről, írásait külföldi lapokban jelentette meg, a *Bécsi Naplóban*, a *Párizsi Magyar Füzetekben* és az akkor már függetlennek számító lengyel *Tygodnik Powszechnyben* Martonvásári, Varga Dávid és Szabadfalvy Árpád álnév alatt. Bár 1990 nyarán a Magyar Demokrata Fórum alelnökévé választották, azon kevés politizáló értelmiségi közé tartozott, aki a választási győzelmet követően nem lépett politikai, esetleg diplomáciai pályára, hanem visszatért eredeti hivatásához, az egyetemi

10 A *Nagyvilág* című lap rovatvezetőjeként olyan, hazájukban tiltás alatt álló lengyel szerzők műveinek sorát közölte, mint Witold Gombrowicz vagy Czesław Miłosz.

katedrához, a lapok szerkesztőségébe – a legendás kétheti *Hitel* folyóirat szerkesztője lett, máig egyik legjelentősebb szerzője. Pedig sokunk számára kézenfekvő és talán elvárható is lett volna, hogy Joó Rudolfal együtt a külügyi vezetés magas rangú tisztségviselői lesznek, akár külügyminiszterként ő irányítja majd a magyar diplomáciát. Tudjuk, Antall József akkor máshogyan döntött, és Jeszenszky Gézát tette meg a külügyek vezetőjének. Látnunk kell, hogy a napi és gyakorlati politikai életből, a pártpolitizálás mindennapjaiból szinte pillanatok alatt milyen hihetetlen eleganciával és identitásának megőrzésével szállt ki és zsilipelt át vagy éppen vissza a tudományos élet, az egyetemi oktatás, a folyóiratok, a tanítás világába. Nyilván fájt e kényszerű visszavonulás, mert kevesen tettek annyit a nemzetközi kapcsolatokért, a Demokrata Fórum nemzetközi ismertségéért és elismertetéséért, a lengyel–magyar és többi szomszédos állam közötti kapcsolatokért, mint éppen ő. Hiszen egész addigi élete erről a kapcsolatépítésről, az egymás megértéséről szólt. Mégis, ebben a kényszerűen visszavonuló szerepben is meg tudta őrizni méltóságát és autonómiáját, tiszteletben tartotta az MDF érdekeit, s bár világosan kifejezte a berendezkedő MDF-kormánytól eltérő nézeteit, tiszteletben tartotta mások véleményét. Talán ezért ő az egyik leghitelesebb krónikása a nyolcvanas évek rendszerváltó történetének, aki a mindennapok politikai küzdelmeinek résztvevőjeként megélte és alakította ezt az időszakot, ugyanakkor tudományos felkészültséggel és elfogultságtól mentesen képes volt az események és összefüggések feltárására.

Politikai tevékenységéről már *A szabadság kísértése* című 1999-ben megjelent kötetéből is képet kaphattunk. E képek – ahogy Kovács István születésnapjára köszöntésében fogalmazott – töredékesek, hiszen az ekkor közzétett politikai leckeszövegek, cikkek, interjúk, hozzászólások, beszédek az 1989 és 1994 közötti eseményekre reflektálnak, s csak rajtuk keresztül térnek ki időnként az előzményekre is. Az előzményeket és az események hátterét, ezeknek az éveknek a személyes történetét majd csak a másfél évtizeddel később megjelenő trilógiájában – a lakiteleki sátorbontástól az ötvenhatos mártírok újratemetéséig, 1987–1988-tól 1989 júniusáig tartó időszakot – dolgozta fel. Nagy szerencsénk, hogy ezeknek a sorsfordító esztendőknél, 1980–81-nek a *Lengyel naplója* és 1987–1989-nek személyes hangvételű – ugyanakkor megbízható, hiteles és objektív – lenyomata, Kiss Gy. Csaba nézőpontjából és értékelésében megszületett. A *Lengyel napló* és természetesen a személyes történelem későbbi darabjai is, bepillantást engednek ebbe a páratlan életműbe, ebbe az egyedülálló és kivételes tudósi, tanári, szerkesztői és egyáltalán nem botcsinálta politikusi és az önkéntesen vállalt Közép-Európa „szellemi-kulturális követi” életútba. Abba a mindenkor erkölcsös, vallottan protestáns etikán alapuló, következetes és a magyarság, a nemzeti demokrácia és szabadság eszméihez hűséges és elkötelezett munkába, amely a magyar nemzeti demokratikus átmenet, a közép-európai gondolat és eszme történetének, a magyar kultúrtörténet és önismeret egyik legnagyobb eredménye, nyeresége és szerencséje volt, és példája a jövőnek.

Bár életének ez a – tanári-oktatói – szakasza kevésbé látványos, és sokkal kevésbé zajlik a nyilvánosság előtt, nem kevésbé értékes és gazdag. Kutatási területei a közép-európai nacionalizmusok, a nemzeti mítoszok és szimbólumok Közép-Európában, magyar–szomszédnépi kapcsolatok és az irodalom szerepe a demokratikus átalakulásban. Vendégtanárkodásai a magyar kultúra szolgálatában példátlan missziós tevékenység, a nemzetek közötti kapcsolat-építés különös példái, amikor is egyszerre a magyar kultúra közvetítője, aki a magyar irodalomnak szerez elkötelezett ismerőket és fordítókat, de befogadója és képviselője a szomszéd nemzetek kultúrájának. Kovács István szavaival élve, a közép-európaiság Németh László-i iránytűjét követve mindenütt a magyar irodalom, kultúra iránti érdeklődést kelti fel diákjaiban, műfordítók sorát indította a magyar irodalom felé, s a mai napig meghatározó alakja a lakiteleki műfordítói táboroknak, a szlovák, román, lengyel, horvát irodalom megismertetéséért folytatott munkának, számos műfordítót, történészt, irodalomkutatót verbuválva a magyar kultúrának. Több kötete szól erről a peregrinációról és annak szellemi eredményeiről. Tanári munkáját tanítványok, doktoranduszok sora igazolja vissza. Ezt a munkásságát nemcsak hazája honorálta magas rangú elismerésekkel, itthon Széchenyi-díjjal, de Lengyelország (Lengyel Köztársasági Érdemrend parancsnoki keresztje, 2018) és Horvátország (Háromfonatrend, 2018) is.

Hihetetlenül gazdag és sokrétű, termékeny ez a tudósi-tanári pálya, kötetek egész sorát jelentette meg: *Hol vagy hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai* (2011) – összefoglaló monográfia 13 ország nemzeti himnuszának történetéről, kultuszáról. *Budapest–Zágráb: oda-vissza* (1999–2004)¹¹ (2015) – ezek az írások a magyar–horvát kapcsolatokról, horvátországi szellemi kalandozásairól szólnak. *Hogy állunk a számvetéssel?* Közéleti írások, 1994–2015 (2015) – a kötet válogatás az ezredforduló idején született publicisztikai írásaiból. *Harminc év után: 1987. Személyes történelem* (2017) – visszaemlékezései első kötete. *Közép-európai találkozásaim*. 18 év – 41 arckép (2018) – portrék az általa személyesen ismert közép-európai írókról, művészekről, tudósokról (például Andrzej Wajdáról, Bohumil Hrabalról és Magda Vášáryová-ról, a *Sörgyári capriccio* című film főszereplőjéről). *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem* (2019) és *Harminc év után: 1989–1990. Személyes történelem* (2019 és 2022) – ezek visszaemlékezéseinek második és harmadik kötetei. *20. század lengyel irodalmáról* (2023) – a lengyel irodalomról szóló legújabb írások. Vagy a sorban eddig utolsó, a *Szentimrevárosi Athenas* (2025) – amelyben a hely lelkét kutatja irodalmi műveken keresztül. Kötetei sorra jelennek meg lengyelül vagy éppen horvátul, legutóbbi kötete ez idáig csak horvát nyelven láthatott napvilágot, a magyar kiadás még várat magára...

11 Horvátul is megjelent: *Budimpešta-Zagreb s povratnom kartom* (Budapest–Zágráb. Oda-vissza); horvátra ford. Kristina Katalinić. Zagreb, 2014, Srednja Europa.

Ebben az írásban nem vállalkozhattam arra, hogy Kiss. Gy. Csaba életét, jelentőségét, akár csak vázlatosan is a maga teljességében bemutassam. Az azonban mindenképpen célom volt, hogy ráirányítsam a figyelmet arra a szabadságszerető emberre, akinek nem hivalkodó, de meghatározó szerepe volt a magyar rendszerváltás szellemi előkészítésében, a közélet aktív részese és alakítója a nyolcvanas évek végi, kilencvenes évek eleji politikai közéletnek, a magyarság, a nemzettudat történetének és megismerésének hiteles őrzője és kutatója az elmúlt évtizedekben, a közép-európai eszmeiség élesztésének meghatározó alakja, a szomszéd népek kultúrájának-irodalmának avatott közvetítője, a lengyel, a szlovák, horvát kulturális kapcsolatok fáradhatatlan mozgatója. És mindezek mellett és ezeken túl egy autonóm, a magyar szellemi élet morális gondolkodója, aki életünk és mindennapi küzdelmeink egy egyedülállóan sajátos és értékelvű nézőpontjával szembesít minket minden nap, s amely méltán emelte őt Németh László, Bibó István, Szabó Zoltán – és a sort, még ha nem is hosszan, de folytathatnánk – mellé. Akik korukban különösek, különutasnak számítottak, sokszor a megértés hiánya nélkül, de visszatekintve látjuk, hogy munkájuk, magatartásuk igazi minőséget és értéket képviselt. Ezért köszöntöm nyolcvanadik születésnapján a ma is fiatal habitusú és gondolkodású Kiss Gy. Csabát különleges tisztelettel és megbecsüléssel.

